

САДР ЗИЁ - КЎП ҚИРРАЛИ ДАВЛАТ АРБОБИDOI: <https://doi.org/10.53885/edinres.2022.65.56.002>*Масалиева Олтиной Масалиевна**Тарих фанлари номзоди, доцент**Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети*

Аннотация: Мазкур мақолада XIX аср охири – XX аср бошларида Бухоро хонлигида яшаб ўтган қози, тарихнавис, шоир, ҳаттот сифатларига эга бўлган Садр Зиё (1867-1932 йй)нинг фаолияти қисқача ёритилган. Шунингдек, XX асрда Садр Зиё илмий меросининг яхши ўрганилмаганлигининг сабабларидан бири сифатида совет мафкурасини таъсири очиб берилган.

Калит сўзлар: Садр Зиё, Бухоро хонлиги, қози, тарихнавис, шоир, ҳаттот, қўлёзма, совет мафкураси.

**САДР ЗИЯ – РАЗНОСТОРОННИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
ДЕЯТЕЛЬ***Масалиева Олтиной Масалиевна**кандидат исторических наук, доцент**Узбекский государственный университет мировых языков*

Аннотация: В данной статье кратко описывается деятельность Садр Зия (1867-1932), жившего в Бухарском ханстве в конце 19 - начале 20 веков, и обладавшего качествами судьи, историка, поэта, даже каллиграф. Также было выявлено влияние советской идеологии как одной из причин недостаточной изученности научного наследия Садр Зия в XX веке.

Ключевые слова: Садр Зия, Бухарское ханство, судья, историк, поэт, каллиграф, рукопись, советская идеология.

SADR ZIA IS A VERSATILE STATESMAN*Masalieva Oltinoy Masalieva**Candidate of historical sciences, associate professor**Uzbekistan State University of World Languages*

Abstract: This article briefly describes the activities of Sadr Zia (1867-1932), who lived in the Bukhara Khanate in the late 19th - early 20th centuries, and had the qualities of a judge, historian, poet, even calligrapher. Also, the influence of the Soviet ideology was revealed as one of the reasons why the scientific heritage of Sadr Zia was not well studied in the 20th century.

Key words: Sadr Zia, Bukhara Khanate, judge, historian, poet, calligrapher, manuscript, Soviet ideology.

Садр Зиё (1867-1932 йиллар) XIX аср охири - XX аср бошларидаги Бухоронинг машҳур кишиларидан бири бўлиб, у аввал Бухоро хонлигининг Жондор, Карки, Қарши, Гиждувон туманларида қозилик қилган, кейинроқ яъни Бухоро хонлигининг сўнгги кунларида эса Бухоронинг қози калони эди.

Садр Зиё ҳаёти ва фаолияти, ижодининг қирралари бўйича унинг замондошлари Хўжа Азим Шаръи, Возих, Афзал Махдум Пирмасти, Абдулла хўжа Абди, Нёматуллоҳ Мухтарам, С.Айнийлар ёзиб қолдиришганлиги тадқиқотлардан маълум.

1971 йилда ҳаттот А. Муродовнинг “Ўрта Осиё ҳаттотлик санъати тарихидан” номли асари нашр этилди. Муаллиф “Бухорода ўтган Олим Шарифжон Махдум ўз асарида қўлёзма манбаларига суянган ҳолда қисман Ҳирот ҳаттотлари ва асосан Бухоро ҳаттотлари фаолияти санъати ва кўчирган китоблари ҳақида маълумот беради” [8, 94] деб ёзади ва китобида ундан фойдаланди.

Совет даврида Садр Зиё деярли унутилган эди, бунинг эса ўзига хос сабаблари бор эди [7, 65-74].

XX аср 30 йилларидан бошлаб форс, араб, турк тиллари ва ёзувларини мукаммал биладиган миллий зиёлилар шафқатсиз таъқиб қилина бошлади. Араб алифбосида ёзилган қўлёзма, тошбосма китоблар йўқ қилинди. Аммо шундай таъқибларга қарамай, илмий мероснинг яширинча сақланиб қолганлиги аён бўлмоқда. Ҳақиқатдан, араб, форс, маҳаллий тилларни мукаммал биладиган миллий кадрлар таъқиб этилиб, қатағон қилинди. Уларга ўтмишни улуғлаган, миллатчилар деган тамға босишди.

“Ўзбекистон тарихи” (XVI-XIX асрнинг биринчи ярми) нинг учинчи жилдида “37 йиллардаги”(умумий маънода) репрессиядан кўрқиб, тинтув вақтида шарқ қўлёзмалари топилса эски қарашлар тарафдори, “бегона, халқ душмани” асарини сақлаганликда айбланиб, қамоққа олинишга асос бўларди. Шунинг учун кўп шарқ қўлёзмалари йўқ қилинди[6,17], деб маълумот берилган. Тарихчи олима Д.А.Алимованинг таъкидлашича, “Фақат 1937-1939 йилларнинг ёзида Ўзбекистонда 41 мингдан зиёд киши қамоққа олинди, улардан 37 мингдан ортиғи устидан ҳукм чиқарилди, 6 минг 920 киши отиб ўлдирилди. Улар сафида Файзулла Хўжаев ҳам бор эди[1, 34].

Манбашунос олим Ш.Воҳидовнинг ёзишича, совет тузуми шароитида тарихий ва адабий қўлёзмалардан асосан расмий ғояларни тасдиқ этиш учун фойдаланардилар. Доимий, систематик равишда уларни ўрганиш, нашр қилиш ишлари ҳам анча орқада қолди, нашр ишлари эса фигураларни танлаш йўли билан амалга оширилди эди [4, 7].

1990 йилда “Народы Азии и Африки” журналида “Қатағон қилинган шарқшунослар” рукни остида “20-50 йилларда қатағон қилинган шарқшунослар” сарлавҳасида асосан Ленинград ва Москва шарқшунослари

рўйхати берилган. Рўйхатда Е.Э.Бертельс, М.С.Андреев, Ю.Э.Брегель, А.А.Семенов, А.Е.Снесаров, И.И.Умняков, А.Фитрат, А.В.Шмидтлар ҳам бор.

Муаллифларнинг ёзишича, октябрдан кейинги даврда ноқонуний қатағон қилиш натижасида ватан фани олган сабоқ жуда катта. Унинг миқёси фақат ҳозирги кунга келиб аста – секин ошқор қилинди, англиди, таҳлил қилинди... Рўйхат тўлиқ эмас ва шарқшунослар ҳақидаги кўпгина зарур биографик маълумотлар етишмайди... Нашр этилаётган рўйхат дастлабки қидирув характерида... Қатағонга учраган деганда биз озодликдан маҳрум этиш, ҳибсга олиш, қамок, сургун қилинганни назарда тутмоқдамиз. Қатағонликнинг қонунга зид бошқа турлари (цензура чекловлари, ишдан ҳайдаш, матбуотда обрўсини тўкиш, мусодара қилиш, кўчириб юбориш, сайлов ҳукукидан ва савдо карталаридан маҳрум этиш, мукофот ва илмий даражадан маҳрум этиш, чет элга доимий яшашга ёки илмий экспедицияга боришни таъқиқлаш, чет эллик ҳамкасблар билан мулоқотни таъқиқлаш ва ҳ.к) [3, 113-125].

Бухоро хонлиги тарихини ёритишда совет мафқурасининг таъсири ўша давр адабиётларида яққол ифодаланган.

Кейинги даврларда Р.Ходизода Л.М.Епифанова, У.Ҳамроев, Ш.Эсонова, М.Шукуров, Ш.Воҳидов ва А.Эркинов, О.Масалиева, Д.Янгибоева ва бошқаларнинг асар ҳамда мақолаларида Садр Зиё ҳаёти ва фаолияти, мероси, кутубхонаси ҳақида маълумотлар берилди [2].

Тарихчи олим Ш.Воҳидовнинг ёзишича, тожикистонлик олим С.Сиддиқов Садр Зиё илмий меросини ўрганиб, “Садр Зиё ва унинг тазкираси” номли монография тайёрлаган, лекин муаллифнинг 1993 йилда вафот этганлиги сабабли у нашр этилмай қолган [5, 261-284].

Садр Зиё Бухоро амирлиги тарихи бўйича яратган асарлари ҳали тўлиқ тадқиқ ва таҳлил этилмаган.

Садр Зиёнинг асарлари асосан тарихий, адабий характерда бўлиб, Бухоро амирлигининг XIX аср иккинчи ярми ва XX аср биринчи ярми тарихий, адабий ҳаёти ҳақида қимматли маълумотлар беради.

Унинг қуйидаги асарлари мавжуд: “Зикри авоил Бухоро” (Бухоро зикрининг бошланиши), “Тарихи Бухоро”, “Мунтаҳоб ат-таворих”, “Рисолаи салотин ва шаҳриёрон”, “Зикри подшоҳон ва князон давлати Русия”, “Зикри ҳолат Чингизхон”, “Силсилаи салотин ўзбек чингизхоние”, “Зикри салотин манғитийа”, “Зикри салотин ва подшоҳи амир Олимхон мхолуи”, “Мажмуаи тазкор ва таворих” (Тазкира ва тарихлар мажмуи), “Рўзнома”, “Зикри салтанати подшоҳони манғитийа дар Мовароуннаҳр” (Мовароуннаҳрдаги манғитлар подшоҳлиги салтанати зикри), “Мажмуаи тарих” (Тарих мажмуаси), “Наводири Зиёийа” (Садр Зиёнинг нодир манбалари) ва ҳ.к.

М.Шакурининг ёзишича, Садр Зиёнинг илмий меросини тадқиқ этган марҳум Саҳобиддин Содик тадқиқотидан маълумки, Садр Зиёнинг 60 та

асарига тажовуз қилинган ва ҳозир эса ўн бир жилди мавжуд, аксарияти Садр Зиёнинг қўли билан чиройли хуснихатда ёзилган китоблардир [9,21].

Садр Зиё Бухоро хонлигида турли лавозимларда ишлаган ва ўзи ёзган асарларидаги воқеаларнинг иштирокчиси ва гувоҳидир.

1921 йилда Бухоро арки тарихини чуқур ўрганиш учун тузилган “Анжумани тарих” Бухоро тарихий жамиятининг фаол аъзоси бўлиб, “ҳар куни арки олийга бориш ва унинг ободлигию вайроналиклари сабаблари борасида олий мадрасада тадқиқотлар ўтказишга тайинланган эди [10, 11-12].

Садр Зиё “Мажмуаи тазкор” да Ўрта Осиё тарихи, адабиёт ва бошқа фан соҳалари бўйича муҳим маълумотларни жамлаган.

Мажмуада Эрон, Усманийлар Туркияси, Афғонистоннинг қисқача тарихи, Россия ва унинг князликлари тарихи ҳам ёзилган.

Мажмуада “Рисолаи ҳаттотини насталиқи”, “Тазкирайи шуарои мутақаддимин ва салотини муъасирин” ҳам берилган. Қўлёзмада “Рисолаи ҳаттотини насталиқи” да кўпроқ Бухорода фаолият юритган насталиқ ёзувида ёзган ҳаттотлар ҳақида маълумот берилади [11, 248-269].

Мажмуада Абдулқодир Жилоний ва унинг издошлари, унинг хатлари ҳақида биографик маълумотлар, Фаробий, Ибн Сино, Носириддин Тусий ва бошқаларнинг таржимаи ҳоли берилган.

Қўлёзмада Абулхайрхондан бошлаб сўнгги Бухоро амири Олимхон даври ва Бухорода совет ҳокимиятининг ўрнатилиши қисқача ёритилган [12, 179 а -207 а].

Садр Зиё мажмуани ёзар экан, нодир асарлардаги маълумотлар оммага етиб боришига ва чиройли санъат асари даражасидаги ҳаттотлик ишига катта ҳисса қўшган.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, Садр Зиё кўп қиррали, мураккаб шахс яъни қози, тарихнавис, шоир, ҳаттот, китобсевар ва ҳ.к. сифатида авлодларга бой мерос қолдирди.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар:

1. Алимова Д.А. Файзулла Хўжаев ва жадидчилик // Файзулла Хўжаев ҳаёти ва фаолияти ҳақида янги мулоҳазалар. Бухоро инқилобининг тарихига материаллар. –Т.:Фан. 1997. – Б.34.

2. Батафсил қаранг: Ҳамроев У. Нодир асарлар хазинаси // Ўзбекистон маданияти. 1963. №1; Бир шахсий кутубхона ва унинг каталоги ҳақида // Научные труды и сообщения. Кн.6. 1963. –Б. 387-396; Шуқури М. Садри Бухоро. Техрон. 1380 (форс тилида); Эсонова Ш. Садр Зиёнинг “Рўзнома” асари тарихий манба сифатида // Ўзбекистон тарихига янги чизгилар. Даврий тўплам.–Т.,1999.№1.–74-83; The Personal History of a Bukharan Intellectual: The Diary of Muhammad Sharif-I Sadr-I Ziya. Sharif Jan Makhdum Sadr Ziya

(Author), M. Shukurov (Author), R. Shukurov (Author, Translator), Edward Allworth (Editor), M. Shakuri (Contributor). Brill Academic Pub. 2003. – P.407; Вохидов Ш. Из истории частных библиотек в Бухарском эмирате конца XIX – начале XX вв. (Опыт реконструкции частных библиотек в Бухаре и Шахрисабзе) // *Iranname*. 2012. №2. – С.265-267. Масалиева О. Садр Зиё асарларида Бухоро амирлиги сиёсий, ижтимоий-иқтисодий масалаларининг ёритилиши // *Ижтимоий фикр*. 2013. №2. – Б.90-95; Масалиева О. Садр Зиё ва унинг илмий мероси // *Ўзбекистон тарихи ва маданияти*. 2011. –Б.54-56. Masalieva O. Muhammad Sharif Sadri Ziya and his scientific heritage // *International Journal of Research*. 2019. Vol. 6. Special Issue-5. – P.210-213; Масалиева О. Садр Зиё томонидан тузилган “Мажмуаи тазкор қўлёзмаси” // *INFOLIB*. 2020.4-сон. –Б.90-94; DOI:10.47267/2181/2020/3-039; Янгибоева Д. Шарифжон Садри Зиёнинг Бухоро илмий, маданий муҳитида тутган ўрни ва ижтимоий фаолияти (1865-1932 йй.).): *Тарих фан. бўйича фал. док. ... дисс. автореф.* – Термиз, 2021. – 50 б ва ҳ.к.

3. Васильков Я.В., Гришина А.М., Перчеева Ф.Ф. Востоковеды, подвергшиеся репрессиям в 20-50-е годы. // *Народы Азии и Африки.* – М., 1990. – С. 113-125.

4. Вохидов Ш.Х. XIX-XX аср бошларида Қўқон хонлигида тарихнависликнинг ривожланиши: *Тарих фан. док. ... дисс.* –Тошкент, 1998. – Б.7.

5. Вохидов Ш. Из истории частных библиотек в Бухарском эмирате конца XIX – начале XX вв. (Опыт реконструкции частных библиотек в Бухаре и Шахрисабзе) // *Iranname*. 2012. №2. – С.261-284.

6. *История Узбекистана. XVI-первая половина XIX.* –Т., 1993. – С.17.

7. Масалиева О. Бухоро хонлиги тарихини ёритишда совет мафкурасининг таъсири // *Ўтмишга назар*. 2019 №3. – Б. 65-74.

8. Муродов А. Ўрта Осиё ҳаттотлик санъати тарихидан. –Т.: Фан, 1971. –Б.94.

9. Рўзномаи Садр Зиё. – Б.21.

10. Саййид Муҳаммад Носир ибн Музаффар. *Таҳқиқоти арки Бухоро. Форс тилидан таржима, сўзбоши, изоҳлар ва кўрсаткичлар* Ғ.Каримовники.– Т., 2009.– Б.11-12.

11. Садр Зиё. *Мажмуаи тазкор.* – В.248а-269б.

12. Садр Зиё. *Мажмуаи тазкор.* –В.179а-207а.